

De verziekte revolutie van 1848:

Gezondheidstoestand van de Nederlandse bevolking

Nederland telde in 1823 2.613.000 inwoners. De daarop volgende halve eeuw nam de bevolking met 42% toe. (1) In 1848 had Nederland ongeveer 3.000.000 inwoners. De gemiddelde leeftijd van de man in West Europa was toen 40 jaar, voor de vrouw 42,6. (2) Doch in Manchester werd een man niet ouder dan - gemiddeld - 24,2 jaar. In de armste delen van deze industriestad haalde een manspersoon niet eens de 20 jaar. (3) Amsterdam - stad van revolutiegedachten, handel en cultuur - telde 225.000 inwoners. 70.000 hiervan konden paupers worden genoemd. (4) Omstreeks 1850 was hier de gemiddelde leeftijd van een "behoef-tige dagloner" 32 jaar. Een diamantversteller werd niet ouder dan 26. (5) In 1855 stierven er op de 1000 personen 270 die het eerste jaar niet eens vol hadden gemaakt. (6) De bevolkingsgroei, die vooral in de tweede helft van de 19e eeuw zeer toenam, wordt in zijn enorme aanwas niet beter weergegeven dan door Gruber (7): Indien de bevolking zich door de geschiedenis heen zo verdubbeld zou hebben als tussen 1850-1900 zouden in het jaar 1 1000 zielen voldoende zijn geweest.

Tegen de achtergrond van deze cijfers willen wij enige indruk geven van de gezondheidssituatie der bevolking in 1848.

Epidemiologie

De *pest* trad in West Europa voor het laatst naar voren te Malmö in 1712, te Szarograd echter nog in 1798, in 1828 te Rusland, 1841 in Constantinopel. Een late opbloei vond deze ziekte nog in Bagdad (1877). (8)

Cholera kwam nog zeer frekwent voor. Een grote epidemie woedde van 1832-33. De pandemie van 1848-49 eiste in Amsterdam alleen al 2273 slachtoffers. De cholera bleef actief tot 1866. Het is bekend dat de duinwaterleiding van Amsterdam, die o.a. op initiatief van Jacob van Lennep werd ingericht, veel bijdroeg tot het terugdringen der ziekte. In 1847 kwam de consessie af voor dit waterwinwerk. In 1851 begonnen de werkzaamheden. De eerste waterputten konden te Amsterdam in 1853 in gebruik worden gesteld. Het plan was ontstaan door bestudering van een zodanig systeem in Engeland. Het had daar zijn vrucht reeds afgeworpen. In de omgeving van een waterput te Londen kwamen nauwelijks cholera-gevallen voor. (9)

De *pokken* veranderde aan het einde der 17e eeuw van een tamelijk onschuldige ziekte tot de voornaamste doodsoorzaak bij kleuters.

In 1848 was de doodsoorzaak bij jongeren 80% pokken. De ziekte verdween - voorlopig - aan het einde van de eeuw. (10) Bijkans algemeen was de ziekte tot 1850. Daarna was de enige grote epidemie die van 1871. Deze kostte in Amsterdam 8 promille van hoofdstedelijke bevolking het leven. (11) Een uitvinding van Jenner in 1798 - de koepokinenting - bleek een redelijk betrouwbaar middel tegen besmetting (12) Bij de ultra-reactionairen als Bilderdijk, Da Costa en Capadose kon dit middel echter geen genade vinden. (13) De vasthoudendheid en de invloed van deze theologanten heeft een groot gedeelte der toenmalige kleuters, onnodig, de dood in gejaagd. Ook in Duitsland was er een dusdanig omvangrijk ethisch verzet. Het huldigen van revolutiegedachten was even kwalijk als een inenting toe te staan. (14) Toen Da Costa zijn zoonthe verloor aan de pokken - uiteraard was deze niet ingeënt - schreef Capadose de vader: "Gij kunt niet anders dan de gunstige uitwerking erkennen, die de eens door-gestane kinderziekte op de gestalten heeft () want de dood van uwen lieven Jacques beschouw ik veeleer uit hoofde zijner bijzondere zwakte en weinig developpement, die hem evenzoo () bij een andere zware ziekte had weggenomen." (15) Toch slaagde het Amsterdamsche Genootschap ter bevordering der Koepokinenting er in tussen 1803-1853 80.617 inentingen te laten verrichten. Een andere vereniging, het Algemeen Ziekenfonds Amsterdam, kwam in één jaar (1853) slechts tot 459 vaccinaties. 1869 bracht een vaccinatieplicht in Amsterdam, door middel van een politieverbod. In 1872 werd de landelijke vaccinatielwet in werking gesteld. 1874 was het sterfjaar van Capadose, in hetzelfde jaar gingen de pokken definitief op de terugtocht. (16)

De tyfussterfte was tot 1880 zeer aanzienlijk. (17) *Malaria* werd sedert het kinine-preparaat (1821) steeds minder gevreesd. In Indië bleef de ziekte langer woekeren. Maar met het planten in 1854 van de eerste Kina-boom in Buitenzorg, kreeg de bestrijding ook daar effect. (18).

Een wat minder bekende epidemie was die van de, later zo genoemde, *Spaanse griep*. Van 1847-48 woedde er een grote epidemie in geheel het land. Hoe gevaarlijk deze ziekte kon zijn, blijkt uit later bekende cijfers: de Spaanse griep-pandemie van 1918-19 werd door 20.000.000 mensen met hun leven betaald! (Nota bene, de eerste W.O. kostte aan 9.000.000 mensen het leven!) (19)

Tuberculose - al was deze ziekte meer een "slepende" - moet ook zeer verspreid zijn geweest. Zeker 3% van de populatie stierf in 1848 aan deze kwaal. (20)

Van de gevreesde ziekten was *kanker* de enige kwaal die, tot heden toe, ging *stijgen* in zijn aantal offers. Vergeleken bij heden stierven er een onbeduidend aantal personen aan carcinomen. Een groot raadsel blijft derhalve het geringe aantal longkankerpatienten in de 19e eeuw terwijl er niet veel minder gebruikt werd. (21)

Andere grote moordenaars waren omstreeks het revolutiejaar de *roodvonk* en de *difterie*. (22) Ook de hongerdood was geenszins uitgesloten. Door honger en de daarop volgende emigratie verdween tussen 1845-51 1/5 van de Ierse bevolking. (23)

Het aantal lijders aan *geslachtsziekten*, vooral lues (syfilis), was immens. Deze ziekte kon zich vooral zo sterk verspreiden omdat er geen enkele registratieplicht bestond. Hoewel de spontane genezingskans op 80% kan worden gesteld - hetgeen slecht bekend is - moet een zeer groot gedeelte van de bevolking deze ziekte onder de leden hebben gehad, indien wij letten op het vermoedelijk hoge letaliteitsgetal (doodsoorzaak door venerische ziekten). (24) Kwiktherapie en oervormen van inenting hebben de zaak dikwijls alleen nog maar verergerd. De verkoop van condooms werd van staatswege zeer bemoeilijkt. De burger zelf moest daarbuiten niet veel hebben van dit middel. Madame De Staël veroordeelde het condoom als volgt: "Une cuirasse contre le plaisir." (25) Het veelgebruikte hygiënisch handboek van Briand wist in 1845 te vertellen: "Le remède contre la maladie vénérienne se vend dans toutes les pharmacies." Welnu, indien deze middelen geholpen mochten hebben was het meer geluk dan wijsheid. (26) Pas in 1906, immers, kon Wasserman zijn diagnosemethode aan de wereld bekend maken. Eerst toen wist men pas echt zeker het wat en hoe te bestrijden. (27)

Zoals algemeen bekend mag worden verondersteld steeg het aantal *zelfmoord*gevallen met zeker 100% van 1848-heden. Slechts in Noorwegen heeft men tussen 1838-1900 een daling waargenomen. (28)

Was 1848 het jaar van revolutie, sterfte en epidemie, het was ook - zoals overigens bijna ieder jaar van de 19e eeuw - een jaar van ontdekkingen. Ontdekkingen echter die nog slechts een aanzet betekenden tot een werkelijke verbetering van de gezondheidszorg. Deze ontstond pas aan het einde der eeuw. De willekeurige Hollandse burger heeft er in 1848 nog weinig profijt van kunnen hebben.

De ontwikkeling van de medische wetenschap

Zoals wij gezien hebben kon men nog weinig nut ondervinden van de koepok-inenting. De chemotherapie kwam pas omstreeks 1885 op. Het aantal chemotherapeutische uitvindingen van belang was in 1848 0, van 1885-1960 bedroeg het 180! (29)

De verworvenheden die 1848 bracht waren meestal *beschrijvende* ontdekkingen. Men stelde diagnosen, maar kon helaas nog nauwelijks adequate therapie vinden. Zo deed Schroeder van der Kolk in 1845 een belangrijke ontdekking: hij trof elastische weefsels aan in het braaksel van teringlijders. Veel later bleek dit van groot belang voor een zinrijke therapie en bestrijding van de TBC. Jan van Geuns aanvaardde zijn benoeming tot hoogleraar in de pathologie en forensische geneeskunde te Amsterdam op 21 januari 1847 met een rede getiteld: "De geneeskunde als een zelfstandige natuurwetenschap beschouwd." Een veelzeggende titel! Van Geuns zou in latere jaren veel aandacht besteden aan de epidemiologie en de pathologie. In 1866 bezocht hij de Internationale Choleraconferentie te Constantinopel. Zijn adviezen waren van groot belang. (30) Het riskante lachgas werd als narcose-middel in 1846 vervangen door het veiligere chloroform. (31)

In 1851 deed de officier van gezondheid Mathijssen zijn grote uit-

vinding: het gipsverband. (32) Semmelweis maakte in 1848 zijn theorie over de kraamvrouwenkoorts wereldkundig. De bestrijding zou pas jaren later volgen. Hospitaalgangreen greep dagelijks om zich heen: tot voor 1850 waren de antiseptica onbekend. (33) Het toenemende treinverkeer en oorlogen transporteerden ziektekiemen en ziekten uit verre streken. Geen middel dat vooralsnog baatte. (34)

1846 werd het jaar waarin het eerste boek verscheen van enige waarde over de vervaardiging van een kunstgebit. Het was geschreven door de Engelsman Robinson. (35) De tandheelkunde was echter tot 1945 voorbehouden aan de betere standen. Relatief was zij meer onbetaalbaar dan nu. (36) Weliswaar droegen enkelen in 1848 een kunstgebit maar het beviel zelden. President Jackson van de USA, die in 1845 stierf, heeft zijn volledige prothese nooit lang kunnen inhouden. (37)

Het aantal geesteszieken steeg van 1844 - 1878 met 300%. (38) Dit gold voor heel West Europa. De krankzinnigen-zorg kwam niet verder dan het verzorgen. Men bedenke dat de vervaardiging van de tranquilizers begon in de jaren 60 van onze eeuw, de psychoanalyse aan het einde der vorige eeuw etc. Inmiddels kreeg Nederland wel in 1841 een krankzinnigen-wet, die veel bijdroeg tot de humanisering van de psychiatrie. (39) Een verklaring voor de stijging van het aantal geesteszieken in de loop van de 19e eeuw heeft nog niet tot een bevredigende oplossing mogen leiden. (40) Aan de discussie over het verschil in interpretatie van de termen 'geesteszieke', 'geestesziekte' in de 19e en 20e eeuw moet hier helaas voorbijgegaan worden.

Medikatie, verslavende middelen

Voor een algemeen beeld van het "gebruik" in de negentiende eeuw verwijzen wij naar elders. (41)

De Tabaksteelt in Nederland was tot ong. 1800 inheems. De jaren daarna bestond onze tabak voor verreweg het grootste gedeelte uit import. De onbekende Virginia-tabak maakte zich al gauw bemind. Het tabaksgebruik nam zijn, tot heden toe voortgezette, epidemische vorm aan. (42) De kant-en-klare sigaret verscheen niet eerder dan in onze eeuw. (43) Pruimen en snuiven maakten het grootste gedeelte van het gebruik uit.

Opiaten werden zeer veel genomen. Meestal op eigen indicatie. Het lang gebruikte en ook in ons land gekende huismiddelerboek van Wesley schreef opium voor in het geval van hysterische kolieken, slapeloosheid, kiespijn, diarree; kortom in ieder geval. (44) Men zou gerust kunnen stellen dat ieder middel in 1848 iets verslavends heeft bevat, was het geen aether, dan wel alcohol of opium. Dat in epidemische jaren als 1848 en 1871-e.v. het alcohol-, opium- en tabaksgebruik steeg valt eenvoudig te verklaren uit een gebrek aan effectrijke medicijnen. Men raadde derhalve de bekende middelen aan. Roken en drank hadden de, veronderstelde, hoedanigheid het lichaam te ontsmetten. Zo beval men tegen oorpijn en astma lang het tabaksroken aan! Nog in 1918 werd aangeraden tegen Spaanse griep

alcoholica te gebruiken. (45) Een beroemd poeder als dat van Dover en het laudanum van Sydenham - ongekend populair - bevatten niet zelden 10% opium. Het Doverse poeder kan het best vergeleken worden in de gebruiksfrequentie van toen met het huidige. (46) Was het niet Bayer die in 1898 nog links en rechts adverteerde met Heroïne als middel tegen de hoest? (47) In 1848 prees iedere apotheker vrij verkrijgbare middelen die opium bevatte aan, nodigde men elkaar uit voor lachgaspartijtjes en mocht men onbeperkt kafees openen en stokerijen vestigen. De Nederlandse drankwet stamt van 1881, een eerste serieuze poging tot beteugeling. De eerste drankbestrijdersorganisatie werd weliswaar in 1842 opgericht (48), zij schoten als paddestoelen uit de grond omstreeks 1850, maar het effect kwam pas ná 1875. Maar toen was Nederland dan ook één groot kafee geworden. (49)

Indien men zich realiseert dat het opium-gebruik in Engeland (en de rest van West Europa) van 1844-48 steeg met 400% (50) kan men zich voorstellen dat Marx een algemeen verschijnsel als de godsdienst in 1844 alleen maar kon vergelijken met iets even algemeen: opium. *Opium des Volks*. Dat niet alleen een Marxistisch parool was. (51)

Dat de revolutie van 1848 niet doorging, zou met een beetje fantasie - alleen al te verklaren zijn uit het feit dat $\frac{1}{4}$ van de bevolking stervende was, $\frac{1}{4}$ van de bevolking ziek, hongerig of verslaafd, $\frac{1}{4}$ analfabeet, zodat zij de opruiende pamfletten niet eens konden lezen en het laatste kwart van de bevolking niet geïnteresseerd in nieuwlichterij. Hoewel de theorie van der *Verelending* in praktijk leek gebracht, ging zij deze keer niet op.

Boudewijn Büch

Noten

- 1) A. Winkler Prins: *Getillustreerde Encyclopedie*, Deel II, tweede druk, Amsterdam 1886, Artikel 'Nederland', p. 354. Voor Nederlandse demografie zie tevens: F.L. Holthoon: *Mensen in Europa, ontwerp voor een sociale geschiedenis van Europa na 1750*, Alphen 1977, p. 66-94.
- 2) E.A. Wrigley: *Evoltingsvraagstukken in heden en verleden*, vert. Hans Wagemans, z.p. (1969), p. 171.
- 3) Verwijzing noot 2, p. 172.
- 4) J.J. Giele: *De pen in de aanslag*, Bussum 1968, p. 7.
- 5) I.J. Brugmans: *De arbeidende klasse in Nederland in de 19e eeuw, 1813-1870*, 8e druk, Utrecht/Antwerpen 1971, p. 170.
- 6) J.A. Verdoorn: *Volksgezondheid en sociale ontwikkeling, Beschouwingen over het gezondheidswezen te Amsterdam in de 19e eeuw*, Utrecht/Antwerpen 1965, p. 40.
- 7) Max Gruber: *Führt die Hygiene zur Entartung der Rasse?* Stuttgart 1904, p. 1.
- 8) Jean-Noël Biraben: *Les hommes et la peste en France et dans les pays européens et méditerranéens*, Tome I: *La peste dans l'histoire*, Paris/ La Haye 1975, p. 363-449.

- 9) Verwijzing noot 6, p. 44-47 en: M.F. van Lennep: *Het leven van Mr. Jacob van Lennep*, Tweede Deel, Hfdst. 'De Duinwaterleiding', Amsterdam 1910². Voorts: G. Melvyn Howe: *Man, Environment and Disease in Britain, a medical geography of Britain through the ages*, New York/Newton Abbot 1972, p. 155-183.
- 10) Frederick F. Cartwright: *Disease and History*, New York etc. 1974, p. 126 e.v.
- 11) Verwijzing noot 6, p. 47.
- 12) Zie: A.J. Hardings Rains: *Edward Jenner and Vaccination*, London 1974.
- 13) Voor Bilderdijk en Da Costa zie vooral: R.A. Kollewijn, *Bilderdijk, zijn leven en werken*, Amsterdam 1891, 2 delen.
- 14) Men raadplege het uitputtende werk van H.A. Gins: *Krankheit wider den Tod, Schicksal der Pockenschutzimpfung*, Stuttgart 1963.
- 15) Wim Zaal: *Nooit van gehoord*, Hfdst. 'Capadose', Amsterdam 1974². (p. 72)
- 16) Verwijzing noot 6, p. 182-185.
- 17) Verwijzing noot 6, p. 48.
- 18) Fritz Johannssohn: *Chinin in der Allgemeinpraxis unter Berücksichtigung pharmakologischer Befunde, Nachtrag zu der 1930 erschienene Ausgabe*, Amsterdam 1932, p. 15. Zie voorts: W.H. de Vriese: *De Kina-boom uit Zuid-Amerika overgebracht naar Java, onder de regering van Koning Willem III*, 's-Gravenhage 1855.
- 19) A.C. de Gooyer: *De Spaanse griep van '18*, Amsterdam 1968.
- 20) Harley Williams: *Requiem for a Great Killer, the story of Tuberculosis*, London 1973, p. 8.
- 21) Verwijzing noot 6, p. 55-56.
- 22) Verwijzing noot 2, p. 169.
- 23) Idem, p. 164.
- 24) Naar gegevens van de veneroloog Boeck, gecit. in J.R. Prakken: *Geslachtsziekten*, Amsterdam 1968, p. 23.
- 25) H.C. Voorhoeve: *De jacht op de bleke Microbe, de geschiedenis van de syphilis*, Amsterdam 1951, p. 51 e.v.
- 26) Jh. Briand: *Manuel Complet d'Hygiene ou (....)*, Bruxelles 1845, Nouvelle Ed. p. 292.
- 27) Verwijzing noot 25, p. 89.
- 28) N. Speijer: *Het zelfmoordvraagstuk*, Arnhem 1969, p. 106.
- 29) G. Teeling-Smith (Ed.): *Science, Industry and the State*, Oxford etc. 1965, bijdrage van F.M. Lee, p. 19.
- 30) G.A. Lindeboom: *De geschiedenis van de medische wetenschap in Nederland*, Bussum 1972, p. 147-154.
- 31) idem, p. 156.
- 32) idem, p. 157-58.
- 33) Over Semmelweis is zeer aanbevelenswaardig de (medische) dissertatie van Céline (=Louis Destouches), herdrukt in Cahiers Celine 3: *Semmelweis et autres écrits médicaux*, Paris 1977.
- 34) J.A. Verdoorn: *Arts en oorlog, inleiding in de medische polemologie*, deel I, p. 322, en elders. Amsterdam 1972.
- 35) Walter Hoffmann-Axthelm: *Die Geschichte der Zahnheilkunde*,

Berlin 1973, p. 252.

- 36) Idem, p. 255.
- 37) John Woodforde: *Die merkwürdige Geschichte der falschen Zähne*, vert. Renata Bieber, München o.J. (Na 1968) p. 102.
- 38) Vieda Skultans: *Madness and Morals. Ideas on Insanity in the Nineteenth Century*, London/Boston 1975, p. 66-67.
- 39) F. Meyboom: *Grepen uit de Geschiedenis van zorgen en verzorgen*, Amsterdam/Brussel 1970, p. 54.
- 40) Hieraangaande bijv. F.G. Alexander/S.T. Selesnick: *Geschiede der Psychiatrie*, vert. Harry Maor, Zürich 1969. (Deel II, afd. 8,9,10.)
- 41) Boudewijn Büch: 'Proeve van een Inleiding tot het drug- en medicijngebruik in het 19e eeuwse Nederland', in: *De Negentiende Eeuw* I, 2 (1977), p. 66-76.
- 42) Hieromtrent het meesterlijke: H.K. Roessingh: *Inlandse Tabak*, Wageningen 1976 (A.A.G. Bijdragen 20)
- 43) Men raadplege: Susan Wagner: *Cigarette Country, Tobacco in American History and Politics*, New York etc. 1971. Over de geschiedenis van de handel in tabak: Jacob M. Price: *France and the Chesapeake, A history of the French Tobacco Monopoly (...)*, 2 Vols, Ann Arbor 1973.
- 44) Reprint van de uitgave van 1776: John Wesley: *Primitive Remedies*, Beverly Hills (Cal.) 1973.
- 45) Verwijzing noot 19.
- 46) Ch. E. Terry and Mildred Pellens: *The Opium Problem*, Montclair (N.J.) 1970. Reprint van de uitgave van 1928, p. 17, 57 e.v.
- 47) Alfred W. McCoy e.a.: *The politics of Heroin in Southeast Asia*, New York etc. 1972, p. 4.
- 48) Verwijzing noot 39, p. 70.
- 49) H. Buringh en A.J. van der Weijde: *Het Alkoholvraagstuk*, Amersfoort 1909, p. 137 e.v.
- 50) Verwijzing noot 1, Artikel 'Opium', p. 672.
- 51) Karl Marx: *Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie*, in: Marx/Engels, *Werke*, Band I, p. 378, Berlin 1972. Men neme ook kennis van het interessante artikel van C. Kostelijk: 'Marx bewust foutief vertaald in de Van Dale', in: *Levende Talen* 308, okt. 1974, p. 440-1.